

РИТОРИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ Г. С. СКОВОРОДИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей мовної організації риторичних текстів «учительних» діалогів видатного українського філософа, письменника, просвітителя Г. С. Сковороди, що є актуальним і на сьогодні, оскільки його тексти побудовані на класичних зразках красномовства, які й донині слугують взірцем ораторського мистецтва. Мета – з'ясувати структурно-змістові та мовні особливості текстів діалогів Г. С. Сковороди як зразка педагогічної риторики. Установлено, що діалоги написані середнім стилем, бо зорієнтовані на широкі верстви можливих комунікантів, що зумовило й використання особливих мовних засобів.

Ключові слова: риторична майстерність, Г.С. Сковорода, «учительні» діалоги, середній стиль, риторичні питання-загадки, аналогії, архетипні образи, символіка, імперативні форми.

Oleksenko O. A. H. S. Skovoroda's Rhetorical Skills. *The article is dedicated to the analysis of specific features of the language organization of rhetorical texts of "teaching" dialogues written by an outstanding Ukrainian philosopher, writer and enlightener H. S. Skovoroda. This aspect is topical for the modern philology as these texts are built in accord with classical ancient and medieval examples of eloquence, in particular, Socrates' art of conversation, which is considered the model of oratorical art until nowadays. The aim of the research is to study out structural-content and linguistic specificity of H. S. Skovoroda's dialogues as the model of pedagogical rhetoric. To achieve the aim it is necessary to outline genre and style character of the "teaching" dialogues, concentrate our attention on their content orientation and define those language means that ensure the effectiveness of such conversations.*

It has been specified that the dialogues are written in the middle style (according to Lomonosov's three-style classification) because they aim at wide strata of possible communicants, which presupposes the use of specific language means. Dialogical form – a rhetorical question-riddle and the rhetorician's answer – has purely didactic intention and bases on the Socratic and Platonic ancient traditions. The author widely uses simple environmental analogies, archetypal images and symbols to interpret philosophical ideas; elements of intermezzo add brightness to the conversation. The dialogues have a number of imperative constructions that express the author's passionate address to the listener and his call to action in accordance with the ethics of Christianity; a chain of rhetorical questions performs the same task. H. S. Skovoroda's "teaching" dialogues are rhetorically perfect works, which serve the model of public speaking for the educators even today.

Key words: rhetorical skill, H. S. Skovoroda, "teaching" dialogues, middle style, rhetorical questions, puzzles, analogies, archetypal images, symbolism, imperative forms.

Вступ

Науковці, досліджуючи спадщину Г. С. Сковороди, торкаються побіжно й питань його риторичної майстерності. Проте такі зауваги викладаються зазвичай у процесі вивчення й аналізу педагогічних ідей та практичної вчительської діяльності Г. С. Сковороди, вони трапляються в наукових працях учених-педагогів І. А. Табачникова, І. В. Пухи, Ф. І. Науменка, Є. І. Приступи, Г. П. Гребенної, І. В. Іваньо, В. В. Струбецького та ін. Глибокий науковий аналіз жанрової специфіки творчості видатного філософа і письменника, зокрема й діалогів («разговорів»), здійснив знаний в Україні та за її межами дослідник давньої української літератури Л. В. Ушкалов (Ушкалов, 1997; 2004). Усебічний аналіз мовних особливостей творів Г. С. Сковороди викладено в працях І. К. Білодіда (Білодід, 1979), О. Г. Муромцевої (Муромцева, 1992), П. П. Плюща (Плющ, 1958), О. Синявського (Синявський, 1973), В. Чапленка (Чапленко, 1963) та багатьох інших лінгвістів. Окремішню ж риторична майстерність цього просвітителя не досліджувалася. Незважаючи на те, що від другої половини XVIII ст. – часу активної роботи цього видатного діяча української культури – пройшло майже два з половиною століття, питання характеру й організації його «учительних» текстів залишаються актуальними й до сьогодні, бо за ними – традиція, що бере свій початок від античної культури. Безумовно, сучасний риторичний текст відрізняється від сковородинського, бо відбиває механізм нинішньої мовленнєвої комунікації, проте і неориторика XXI століття базується на класичних ознаках красномовства, встановлюючи правила і норми формування тексту з урахуванням зв'язку між думкою та засобами мовного вираження. У цьому сенсі і приваблює дослідника-філолога педагогічна риторика Г. Сковороди, адже, тільки творчо використовуючи набутий поколіннями досвід, виробляючи і шліфуючи власний, можна подолати дефіцит ораторської, полемічної майстерності, оволодіти словом як важливою професійною якістю в усіх сферах комунікації.

Мета дослідження – з'ясувати структурно-змістові та мовні особливості текстів діалогів Г. Сковороди як зразка педагогічної риторики.

Для цього слід окреслити жанрову і стильову специфіку «учительних» діалогів, зацентувати увагу на їхній змістовій скерованості й визначити мовні засоби, що забезпечують результативність таких бесід.

Методи та методики дослідження

Досягнення поставленої мети передбачає використання як загальних лінгвістичних методів, як-то: метод спостереження, аналізу, структурний і функціональний, так і спеціальних, зокрема конструктивного, що застосовується в лінгвістиці тексту та теорії комунікації для дослідження моделей тексту комунікативних ситуацій, та методу діалогічної інтерпретації тексту, що виявляється в різних аспектах, зокрема й комунікативному, який ґрунтується на інтерактивній взаємодії автора й гіпотетичного адресата, закладеного в текстовій програмі адресованості – з реальним читачем (Селіванова, 2006: 333).

Результати та дискусії

Педагогічна риторика античності, яка лягла в основу риторики Г. Сковороди, мала ідею істини як плоду навчання, а вчителя визначала як Учителя істини, якого мають наслідувати учні в життєвих ситуаціях. З огляду на те, що письменник-педагог вимальовував у своїх філософських і поетичних творах етичний ідеал вільної, незалежної людини з високою гідністю, яка володіє скарбом «спокою нерушеного», «здоров'я міцного», «серцем незламним», «зрівноваженим духом», «мудрою розсудливістю», «веселістю ясною», дружбою, що «міцніша за все інше», займається «спорідненою працею» на благо суспільства, слід вважати всю його творчу спадщину риторичною, оскільки мета всіх його текстів – переконання через мовний вплив на аудиторію в істинності окресленого ідеалу людини. Привертають увагу форми, якими послуговувався Г. Сковорода для «учительної» мети.

Одне з основних місць серед них посідають діалоги. Л. В. Ушкалов відзначає поширеність в країні в XVII–XVIII ст. діалогічної форми існування філософських ідей. «Щоправда, – пише науковець, – з огляду на те, що “форма діалогу не є шкільною формою”, тогочасна українська академічна філософія значно інтенсивніше послуговувалася характерно аристотелівським систематизаторським трактатом, залишаючи за діалогом функції переважно пропедевтики й полеміки» (Ушкалов, 1997: 98).

Діалогам була відведена роль підготовчого етапу до богословських диспутів, які в XVII–XVIII ст. в Україні були звичним явищем. Слід сказати, що Г. Сковорода критично ставився до диспутів, які практикувалися в Київській академії, колегіумах (Переяславському,

Харківському) наприкінці тижня, місяця та після закінчення основних розділів того чи того курсу. Схоластичний характер диспутів викликав у студентів та учнів відразу, бажання ухилитися від них. Негативно оцінюючи цю форму спілкування між учителем і учнем, Г. Сковорода з іронією писав у вірші-пісні «Всякому городу нрав і права», що «с диспут студенту трещит голова». Л. В. Ушкалов за цими рядками бачить більше, ніж студента, а саме – уособлення недоліків тогочасної освіти. «Студент», на його думку, потрапляє до названого ряду як ікона людини, що прагне віднайти щастя в «многознанні», себто «мучиться...нездоровим бажанням вивчити безглузді речі» (Ушкалов, 1997: 31).

Повертаючись до діалогу, зазначимо, що в основі цього жанру творчості Г. Сковороди лежить катехізис – «сократівський» діалог доби середньовіччя, суть якого полягає у викладі філософських положень у запитально-відповідній формі. Причому питання схожі на загадку, бо ритор наперед знає відповідь. Така заданість ідей робить діалоги суто дидактичним мистецтвом слова, наприклад: ***Афанасій.** Скажи мені, Григорію, чому греки назвали блаженство розсудливістю, а блаженого розсудливим? **Григорій.** Ти ж мені скажи, чому євреї назвали його ж світлом? Воно не сонце. А для вас, хто Ймення Могого боїться, зійде сонце Правди ... (Малахія). **Афанасій.** Чи не тому, що розумне око, як світло й ліхтар у пільмі, веде нас, коли блаженства шукаємо? А всякий сумнів і невігластво є пільма* (Сковорода, 2005: 297).

Діалоги («разговори») Сковороди мають ту особливість, що, належачи до середнього стилю за тристильовою системою мови М. Ломоносова, відзначаються характерними живими рисами дійових осіб. Освіченою, авторитетною для співрозмовників людиною виступає в діалогах Друг. Філософські універсалії Друг намагається зінтерпретувати в контексті уявлень, звичних для простих людей. Наприклад, його розповідь про дві природи в людині засновується на аналогії з пшеничним зерням. Ця аналогія, традиційна для євангельського тексту, «набуває ознак міметичності, позаяк вона є ситуативно (розмова відбувається на межі пшеничного лану) та психологічно (Друг розмовляє з хліборобами) вмотивована» (Ушкалов, 1997: 109).

У діалогах Г. Сковороди, з одного боку, трапляються епізоди інтермедійного характеру, вкраплення «низького» стилю, чим автор

намагається ще більше наблизити тему повчання до народу, зробити її ситуативно зрозумілою, з другого, – ці твори насичені поетичними образами, які є носіями філософських ідей просвітителя. «Мова Сковороди є мова образів і символів. Навіть ті слова, які вже придбали науково-філософське значення в сучасній йому філософії або ще в античності, він повертає до їх первісного образного значення. Мова Сковороди повертається до материнського лона символіки. Тут на допомогу йому приходять і символіка народної пісні, і символіка античного новоплатонізму, і символіка християнська, як отців Церкви, так і української полемічної та проповідної літератури XVI–XVIII віків» (Чижевський, 2004: 39). Архетипні образи *печери*, *сонця*, *зерна* структурують численні його тексти, про них він говорить як про причину та умову осягнення природи речей.

Л.В. Ушкалов, проаналізувавши зв'язок «дружеских розговорів» з античною традицією діалогів Сократа і Платона та з бароковою літературою, робить висновок: діалоги Сковороди засвідчують, що «християнізований сократизм є, либонь, найпосутнішим виміром “учительності” його філософської прози, так само, як і псалми «Всякому городу нрав і права» (Ушкалов, 1997: 114). Цей твір (пісня чи псалма) є, власне, бесіда-втішання з самим собою, вважає літературознавець, проводячи аналогію із сатирою на зразок Горация.

Окремо слід назвати діалоги «брань» та «преніє», що становлять самостійні жанрові моделі, поширені в добу середньовіччя і пізніше, в яких відбита християнська традиція трьох «браней» архистратига Михайла з Сатаною. В основу цих творів покладена внутрішня суперечка автора з уявним співрозмовником, де останній втілює поширені, однак далекі від істини погляди, звідси постійна полеміка з недосконалим світом. Цей жанр не оригінальний для Сковороди, він бере свій початок від Євангелії, на що вказували дослідники. Діалоги «Пря беса со Варсавою» і «Брань архистратига Михаила со Сатаною» є формами наслідування внутрішнього світу людини, це, власне, репрезентація духовних борінь автора, розмова його з самим собою, реалізація сквородинської ідеї «Пізнай себе».

Як учитель Г. С. Сковорода високо підносив словесні методи навчання: розповіді, розмови, співбесіди. «*Всяк бесѣдник, – говорив він, – есть сѣятель*», а «*розговор есть сообщеніе мыслей и будто взаимное сердце лобызание*» (Сковорода, 2005: 425–426).

Сам Г. Сковорода був чудовим майстром бесід на різноманітні, зокрема морально-дидактичні, теми. У викладанні в Переяславському та Харківському колегіумах, у бесідах із селянами, у листах до учнів та друзів просвітитель показав зразки логічного, вдумливого й дієвого переконування.

До своїх вихованців учитель Сковорода звертався, сповнений глибокої поваги і любові до людини, непохитної віри в неї. «Он говаривал с сильным убѣждением истины», пристрасно закликаючи: *Посмотри на чѣловека и узнай его! Кому подобен истинный человек, господь съй во плоти? Подобен доброму и полному колосу пшеничному. Разсуди же: не стебель с вѣтвями есть колос, не солома его, не плева, не наружная кожица, одѣвающая зерно, и не тѣло зерна, но колос есть сама сила, образующая стебель, солому, тѣло зерна и проч., в которой силе все оное заключается невидимо... Подними же от земные плотимысли твои и уразумѣй человека в себѣ* (Сковорода, 2005: 506).

Привертають увагу високою силою риторичного мистецтва й інші «учительні» твори Г. Сковороди. У 1766 р. він написав літературно-педагогічний твір «Начальная дверь ко христiанському добронравiю», який є викладом вступної лекції до курсу, що читав Сковорода в Харківському колегіумі. Цiнуючи лекційну форму навчання, просвітитель підходив до неї творчо. Це не був виклад схоластичних положень тогочасної філософії і теології. За будовою лекція знов-таки нагадує живе спілкування з удаваним, узагальненим співбесідником-учнем. Ця схожість досягається за рахунок густо нанизаних риторичних питань, на які він тут же дає відповіді: *«Що ж для тебе потрібне? Те, що найлегше. А що найлегше? О, друже мій, усе трудне, і важке, і гірке, і лихе, і брехливе. Але що ж легке? Те, друже мій, що потрібне. А що потрібно? Потрібне тільки одне. Одне тільки тобі потрібне, одне тільки й благе, і легке, а все інше труд та хвороба. Що ж таке єдине? Бог»* (Сковорода, 2005: 141).

Нагадує ця лекція дидактичну бесіду. За допомогою вживання в 5-ій главі «Про десятислів'я» імперативних форм автор продовжує стилістичну канву 10 заповідей Христових, побудованих на наказовості: *призывай, пам'ятай, шануй, не вбивай, не чини, не кради, не свідкуй, не жадай.*

Роз'яснюючи заповіді, він уточнює і розширює поняття, співвідносні із суттю заповіді, пор.: *«Не робитимеш собі ваяного кумира!».*

Як на поганому камінні, ще більше не велю тобі будуватися на видимостях. Будь-яка видимість є плоть, а всяка плоть є пісок, хоч би вона в піднебесній народилася, все те ідол, що видиме» (Сковорода, 2005: 146).

У цій лекції Г. Сковорода вживає й інші риторичні засоби, щоб досягти навчальної мети: порівняння («Ця-бо блаженна натура чи дух утримує у русі весь світ, начебто машиністова вправність годинникову машину на бабшті»), метафори («І цей корабель поведе й наша десятиглава бесіда»), нанизування семантично близьких слів («Все живе є трухлятина, суміш, сволота, січ, лом, круш, скажене, дурниця, збитки, і плоть, і плітки»), образність, побудована на протиставленні ознак («Закон божий – це райське дерево, а переказ – тїнь. Закон божий – це Боже в людині серце, а переказ – є смоківничий листок») (Сковорода, 2005).

Привертає увагу й синтаксис цього навчального твору. На відміну від філософських трактатів, писаних пишним високим стилем, що передбачає розгорнуті синтаксичні конструкції, ця лекція, маючи чітку дидактичну спрямованість, написана короткими реченнями, що підкреслюють логічність і лаконічність викладу думки.

Висновки

Протягом усього свідомого життя Г. Сковорода був невтомним трудівником на ниві освіти, педагогом – водночас і учнем, і вчителем. Таємнича сила впливу просвітителя на учнів і оточення виявлялася в повній відповідності між тим, чого він навчав, і його особистим життям. Коштовним подарунком Г. Сковороди прийдешнім поколінням є його «учительні» праці, риторично довершені, що слугують і сьогодні зразком дидактично налаштованої літератури, а для філологів – перспективним предметом дослідження процесу становлення вітчизняної риторики в усьому багатстві її мовно-виражальних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Барабаш Ю.** «Знаю человека...» Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. Москва: Худ. лит., 1989. 335 с. 2. **Білодід І. К.** Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов (нарис з історії української літературної мови). Київ: Наук. думка, 1979. 199 с. 3. **Плющ П. П.** Нариси з історії української літературної мови. Київ: Рад. шк., 1958. 290 с. 4. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с. 5. **Синявський О.**

Мова творів Григорія Сковороди. *Життя і школа*. 1973. № 3. С. 30–37. 6. **Сковорода Г.** Твори: у 2 т. Київ: ТОВ «Вид-во "Обереги"», 2005. Т. 1. 528 с. 7. **Ушкалов Л. В.** Григорій Сковорода і антична культура: моногр. Харків: Знання, 1997. 178 с. 8. **Ушкалов Л. В.** Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан, 2004. 776 с. 9. **Чапленко В.** Мовна позиція і мова Григорія Сковороди. *Нові дні: Український універсальний журнал*. 1973. Березень. С. 16–18. 10. **Чижевський Д. І.** Філософія Г. С. Сковороди. Харків: Прапор, 2004. 272 с.

REFERENCES

1. **Barabash, Yu.** (1989). «Znayu cheloveka...» Grigorij Skovoroda: Poeziya. Filosofiya. Zhizn' [«I know the man...» Hryhorij Skovoroda: Poetry. Philosophy. Life]. Moskva: Xud. lit. [in Russian]. 2. **Bilodid, I. K.** (1979) *Kyievo-Mohylianska akademiia v istorii skhidnoslovianskykh literaturnykh mov (narys z istorii ukrainskoi literaturnoi movy)* [Kyiv-Mohyla Academy in the History of Eastern Slavonic Literary Languages (Essays on the history of Ukrainian literary language)]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian]. 3. **Pliushch, P. P.** (1958). *Narys z istorii ukrainskoi literaturnoi movy* [Essays on the History of Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Rad. shk. [in Ukrainian]. 4. **Selivanova, O. O.** (2006). *Suchasna linhvistyka* [Modern Linguistics]. Poltava: Dovkillia-K [in Ukrainian]. 5. **Syniavskiy, O.** (1973). *Mova tvoriv Hryhoriiia Skovorody* [Language of Hryhorij Skovoroda's works]. *Zhyttia i shkola – Life and School*, 3, 30–37. 6. **Skovoroda, H.** (2005). *Tvory* [Works]. (Vol. 1). Kyiv: TOV «Vyd-vo "Oberehy"» [in Ukrainian]. 7. **Ushkalov, L. V.** (1997). *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura* [Hryhorij Skovoroda and ancient culture]. Kharkiv: Znannia [in Ukrainian]. 8. **Ushkalov, L. V.** (2004). *Hryhorii Skovoroda: seminarii* [Hryhorij Skovoroda: seminars]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian]. 9. **Chaplenko, V.** (1973). *Movna pozysyia i mova Hryhoriiia Skovorody* [The attitude to the language and language of Hryhorij Skovoroda]. *Novi dni: Ukrainskyi universalnyi zhurnal – New Days: Ukrainian Universal Journal*, Berезen, 16–18 [in Ukrainian]. 10. **Chyzhevskiy, D. I.** (2004). *Filosofiiia H. S. Skovorody* [H. S. Skovoroda's Philosophy]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вул. Валентинівська, 2, Харків, 61168, Україна.

Tel. +38 097 289 68 46

E-mail: oleksenkoolena@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-6541-8040>

Олексенко Олена Андріївна – PhD in Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

Надійшла до редакції 18 жовтня 2019 року